

Дим

Володимир Винниченко

Різдвяна казка

Ласкавий читачу мій, розкажу тобі казку. Я знаю, ти звик на різдвяні свята послухати казки; я знаю, ти й без свята завжди охочий до неї; ти завжди, як пелюшками дитину, любиш обгортать свою душу казками й колисати її, наспівуючи про чудодіїв-котів, що навівають солодкі сни. Я знаю, ти завжди охочий обгорнути своє серце в найбрудніше дрантя, щоб захистити його від суворого вітру життя.

Обгорнись же моєю казкою, — вона тепла, як те дрантя, яким обгортаються старці; вона тепла, як залізо кайданів; вона мелодична, як пісня страждання й неволі.

Слухай же, ласкавий читачу, моєї казки.

Діялось це... діялось це не тоді, як людей було трохи, а тоді вже, як було їх багато, дуже багато; і не тоді це діялось, читачу, як по річках та ставках текло молоко та меди, а як в річки та ставки текли морями кров, та сльози, та піт.

З цього, слухай же, й почалося усе. В тих місцях, читачу, де падав цей піт, ці сльози, ця кров, там стала земля парувати. Стала земля парувати, стала та пара здійматись угору, стала рости і зробилася з неї велика хмара, хмара Життя. І де більше лилось того поту, тих сліз, тої крові, то все більше росла тая хмара, велика хмара Життя. А як дійшла вона до своєї пори, то родилося з неї двоє дітей, двоє синів Життя: Вперед і Назад.

Родились Вони. І як тільки родились, так стали люто ворогувати між собою, стали битись вони між собою, ці сини Життя: бо те, з чого плакав Вперед, з того Назад сміявся, а з чого співав Вперед, з того Назад лютував. Бо Вперед любив сонце, боротьбу і людей, а Назад... Що любив Назад? Що ж, як не те, що боїться сонця, боротьби і людей...

Бо Вперед любив сонце, боротьбу і людей; а через це він встромляв цим людям у груди замість серця пекучі жарини, він давав їм неспокійні, колючі думки, хльоскав їх голодом і страхіттям Життя, він вливав їм у жили жагучого раювання побід, боротьби, гнівом і гордістю очі запалював їм, — і ці люди ішли і тяглися за ним, і раділи, й страждали.

А Назад виймав людям серце, клав на місце його холодну ненажерливу жабу, яка глitala радощі Життя, глitala вогонь його та світло і завжди була холодна та чорна. Назад обгортав людей золотом, він обковував їх цим трухлявим отруйним золотом, яке боялося сокири думки. Він обкурював людей чадом лінощів і спокою, і люди боялись руху і праці, боялись великого хвилювання. Через це вони любили Назада і не любили окутаних злиднями, неспокійних, гнівних людей Впереди.

Через це люди бились, через це лилась кров, і сльози, і піт, якими годувалися жаби людей Назада. І де більше лилось цього всього, там більше росли та бились Вперед і

Назад, ці сини Життя.

Отож, читачу, в одній країні, де не молоко текло в річках, а кров у річки, там боролись між собою ці два сини Життя.

Ох, люто боролись вони! І був зверху то Вперед, то Назад, то знову Вперед, то знову Назад. І коли перетягував Вперед, то сонце весело сміялось, і ставала весна, і каміння цвітом цвіло, і риби співали, мовчазні, полохливі риби. А коли перетягував Назад, то ставала тьма і сонце ховалось. А в тьмі лютувала негода, в'яли квіти Життя і люди гризли людей. Люди хапали младенців і головами їх били мокрі з крові каміння; люди пороли черева матерів і волочили кишки їх, топчучи ногами;

люди за хвилину вбивали сотні людей. І піднімалась до байдужого неба кривавая пара, і чад душного страждання стелився по землі. І чад той дурманив розум, і люди самі гризли собі серця, точили свою кров і в страшній тьмі ворогів обіймали, а друзів душили.

О, я знаю, читачу, ти не віриш мені. Не вір і не бійсь, мій читачу, — це ж казка, це тільки казка, це ж тільки в казках бувають страхіття. Не бійсь і не думай, бо як вдумаєшся, як схочеш збагнути все страхіття цієї казки, то запалиться спокійне серце твоє, і згорить брудне та тепле дрантя його, і стане воно болючою червоною жариною. І не будуть коти-чудодії навіть тобі більше спокійних снів після смачної святочної вечері.

Отож слухай, читачу: в один такий час, коли в тій країні стояла чадна тьма, коли пугачі пугали на темних могилах і гордо ходив по змордованих трупах Назад, цей Назад зустрівся з Впередом.

— Ну? — посміхнувся Назад. — Скоряєшся? Чи ще хочеш битись?

— А хіба на землі нема вже ні радощів, ні мук, щоб я не схотів більше битись? — промовив Вперед. — Хіба вже всюди у грудях червоні пекучі жарини згоріли на сірий байдужий попіл? Хіба скрізь уже розум людський, — це просторе і хмарнеє небо, де б'ють вогневі блискавиці, — зійшов на стояче, тягуче болото, де ледве ворухатяться черви-думки?

— А що, як скрізь? — скрикнув Назад. Вперед посміхнувся.

— Ну, а що, як скрізь? Скоряєшся тоді? — жадно повторив Назад. — І будеш служити мені?

— Скоряюсь і буду служити, — промовив Вперед.

— Добре! Коли так, то ходім. Ходім, я покажу тобі тих, у яких були великі, найбільші жарини. Я покажу тобі тих, які блискали попереду всіх вогневими блискавицями. Найкращих твоїх покажу. Гляди ж!

— Ходім... — посміхнувся Вперед.

І вони полетіли.

Небо ночі з морозу було темне, глибоке, а зорі розчервонілись і весело-дрібно підстрибували, щоб зогрітись. Внизу спала земля... а може, й не спала, а тільки думала щось велике й таємне. Села, убогі на радість, багаті на сльози, обідрані села, скорчившись, лежали в ярах та балках, мов старчата в рівчаках, силкуючись нагріти

собою своє тоще, нещаснее тіло. Фуга гралася снігом і сипала ним із степів на беззахисні села, не знаючи, що їм і так занадто холодно.

Вперед і Назад зупинились над городом. Він не спав і горів різними вогнями, пускаючи од себе в темне небо широке срібне сяєво. На краю його, аж у полі, там, де не було його веселих вогнів, стояв темний великий будинок. Наче виштовханий од себе тими будинками города, самотою стояв він і злісно вишкіряв на їх довгі ряди своїх вікон. Обведений високим муром, він одгородив себе від тих веселих скупчених будиночків і понуро мовчав. Круг стін його ходили якісь люди з залізом для вбивання й часами нудливо, пронизувате свистіли. День у день вони ходили, і свистіли, і пильно дивились на всі боки, й не підпускали нічого живого до мурів самотнього будинку.

— Дивись тепер! — сказав Назад.

І Вперед став дивитись.

Стіни стали, як скло, весь же будинок і все, що було там у йому, стало видно, як на долоні.

Знаєш, читачу мій, ти цей будинок? Це — не будинок, це — скриня, здоровенная, мертва скриня, зроблена з каміння, старого, промоклого слізьми каміння. А вся ця скриня поділена на клітки, схожі одна на одну, як один арештантський халат на другий; по клітках же тих усе люди, і люди, і люди. Повна скриня людей, стара, прокопчена муками скриня!

Став дивитись Вперед і став впізнавать він тих людей за тих, які йшли за ним, які мали у грудях червоні, пекучі жарини.

І побачив Вперед, що не було їм у грудях жарин тих;

не було замість серця ні жарин, ні попелу, а був тільки... дим, густий, бурий, гнітучий дим. І бачив Вперед, як цей дим піднімався їм у голови, і видно було йому, як від цього чаділи їх думки, як мляво вони рухались;

видно було, як бились вони, ці думки, об стіни кліток, як товклись одна об одну, як від цього вони обтирались, робились маленькими, плесковатими, нікчемними. Дим цей проходив людям в кров, і рухи їм були безживні, байдужі, лінівні, а на блідих, сірих обличчях не сміялася ніжність, не світились вони раюванням. Ах, Вперед бачив, що дим цей пройшов їм у очі, у їх тверді, блискучі, горді очі, і від його вони стали п'яними, тупими, темними.

І мовчки дивився Вперед, як тупо рухались ці люди в клітках своїх, як мляво бились їх думки об стіни цих кліток, безсило падаючи назад у задимлений мозок. Мовчки дививсь він, як стіни кліток насували на людей, стискували, мов пресом, їх груди і груди стискувались болем, а з них видувувались сльози; і сльози ті падали на серце, шкварчали на жару його, і від того йшов от той дим. А з диму того часами запалювались і гасли вогники, вогники одчаю, маленької злості, маленького суму, поганенькі, смердючі вогники, од яких тільки чаділо. І не бачив Вперед тих ниток вогневих, що в'язали, вздimalи колись вогонь їх жарин, а були це люди самотні, кожний сам по собі, кожний чужий до всіх.

І тупо, мляво рухались, кишіли, як черви, ці люди, в яких замість серця були колись

в грудях червоні, болючі жарини.

І мовчки дивився на їх Вперед.

Тоді посміхнувся Назад і спитав:

— Ну, що? Де ж їхній жар?

— Я не бачу ні жару, ні попелу, — тихо промовив Вперед. — У їх в грудях дим, їм треба вітру.

— Хіба ти хочеш, щоб вітер розметав попіл?

— Я не бачу ні жару, ні попелу, — сказав Вперед.

— Ти не бачиш? Ну, ходім до їх ближче, я покажу тобі цей попіл. Ходім.

Стіни скрині стали знов кам'яними, брудними, продірявленими рядами заґратованих вікон, з яких вибивалось безсилеє, млявеє світло. Знову видно було, як ця скриня, ця голова величезного страховища, злісно вишкіряла свої жовті зуби, ждучи, щоб глутнути веселі вогники города.

Назад і Вперед незримо пройшли порожнім подвір'ям і ввійшли через замкнені грубі двері у скриню. Темними сходами, по яких бігала луна, пройшли вони до других замкнених дверей і безшумно пройшли і крізь їх. Опинились вони в довгій, низькій норі, в якій не було нічого,

крім рядів замкнених дверей з обох боків, двох ламп на стелі, що понуро переморгувались між собою з двох кінців її, та одного чоловіка з пучком ключів за поясом. Чоловік цей сидів у кутку і тупо дививсь перед себе, і круг його застигла тиша, таємнича, важка, а на тлі її десь виривались приглушені стінами звуки людських голосів, і вітер, заблудившись у комені, безнадійно й жалібно плакав за волею.

Назад і Вперед безшумно підійшли до замкнених дверей, незримо пройшли крізь їх і стали в одній із кліток. Сіра і гола, як череп порожній, вона дивилась в темну ніч своїми двома вікнами-очима й мовчала. З обох боків їй були широкі і довгі помости, на яких лежали й сиділи люди, а посередині стояв довгий, голий і старий, як спорохніла домовина, стіл. На домовині цій стояла лампочка, нещасна, підсліпувата, як знівечена життям бабуся, і боязко, несміло блимала своїм світлечком, мов залякана тьмою, що насувала на неї з кутків черепа. А коло неї сиділо троє людей: двоє з їх совали якісь чорні й білі баньки по столі, на якому були намальовані квадратики, а третій — з широкими щелепами й смуглявим, як стара кістка, лицем — дивився на їх руки й квадратики. І у всіх трьох обличчя були тупі, мляві, байдужі. А по клітці від стіни до стіни ходив хлопчик, рум'янений, кучерявий хлопчик з дитячим легким пухом на щоках і... не дитячими тяжкими кайданами на дитячих ногах. Він ходив, розкорячуючи ноги, а кайдани теліпались йому коло цих ніг, бились об їх і різко, без ладу брязкотіли.

На помості ж лежали темні постаті людей, а на головах їм лежав важкий, незграбний сон і тупо давив ці голови до помосту.

Череп мовчав, а в йому, як скрегіт зубів його, брязкотіли кайдани кучерявого хлопчика.

Хлопчик часами ставав, поправляв пояс, до якого чіплялись кайдани, і придавлював в очах блиск гордоців і задоволення. Потім знову ходив, знову слухав, як

бряжчали кайдани. А в кутку на помості лежав чоловік з блідим лицем і, не придавлюючи блиску очей своїх, також слухав той брязкіт кайданів. І бачив Вперед, що той брязкіт через дим не доходив до вух серця їх і не могли вони почути, про що брязкотіли кайдани; не могли вони почути, як брязкотіли вони про те, яка тепла кров у цього хлопчика і як любо їм, цим холодним кайданам, пити кров цю дитячу. Вони не могли бачити, як вип'ють ці кайдани рум'янець і блиск очей хлопчика, як опадуть з його ніг вже тоді ці дві залізні, холодні гадюки, коли не буде вже більше у хлопчика теплої, любої крові.

І бачив Вперед, що не було вогневої нитки між ними, а був тільки дим, а в диму горіло по вогнику: один вогник задоволення, а другий, поганенький, жовтий, вогник роздратовання.

Хлопчик знов зупинився, поклав ногу на лаву й, неначе поправляючи, став гратись блискучими, міцними гадюками. Залізо брязкало різко, дзвінко, огидливо.

Жовтий вогник спалахнув у грудях блідого чоловіка й раптом виштовхнув цілий пук слів:

— Годі вам брязкати там своїми ідіотськими кайданами! Що це таке справді? Дайте ж спокій нам!

Хлопчик перестав гратись і, повернувшись до блідого чоловіка, здивовано спитав:

— Що таке?

— Таке, що ви надокучили з своїми кайданами! Спати через вас не можна. Дістали, то й лежить тихо, а любитись нема чого.

Ті, що сиділи за столом, ті, що мертво лежали, заворушилися і стали дивитись до блідого чоловіка. Хлопчик ніяково посміхнувся й зняв ногу з лави.

— Хай пограється, — байдуже-насмішкувато вилетів з темного кутка чийсь голос. — Він як родився, все ждав їх та аж тепер дістав.

Хлопчик сів на лаву й, почервонівши, мовчав.

І бачив Вперед, як стиснулись груди йому, як видавили вони гарячу сльозу, і сльоза та впала на серце, і прорізала великий слід у йому. І клубом піднявся дим у грудях йому.

А чоловік з блідим лицем устав з помосту й заходив по клітці, злісно одкидаючи з лоба блискуче волосся.

— А ви теж не ходіть! — раптом вилетів од помосту новий голос. — Чого ж самі стукаєте ногами?

— Інтелігентам можна, — засміявся насмішкуватий голос.

Чоловік з блідим лицем ходив, одкидаючи з лоба волосся, не дивлячись туди, звідки вилітали голоси; він пильно дивився собі в груди, де горів жовтий злий вогник.

— Інтелігентам все можна, — задумливо сказав чоловік з смуглявим, як стара кістка, лицем, — їм усе можна, так усе можна, що вже й кайданами не брязкай... А робочий... Плювати на робочого... Він звик свинею жити...

— Правильно... — тупо сказав його сусіда й посунув рукою чорну баньку.

— Ви говорите дурниці! — глухо сказав, не зупиняючись, чоловік з блідим лицем.

— Та звісно, ми — дурні, не вчилися. І справді дурні, що не вчилися, а робили весь вік, щоб ви могли вчитись...

Тоді чоловік з блідим лицем зупинився, ще більш поблід і почав говорити.

І бачив Вперед, що він говорив те, що йшло йому від жовтого вогника й диму. І бачив Вперед, як ці слова, нагріті жовтим вогником і прокоптілі димом, влітали в мозок і груди тим людям, а в грудях тим людям починали горіти теж жовті, злі вогники, і вогники ці виштовхували з язика колючі, ущипливі слова, несправедливі, смердючі. Слова ці гасали по клітці, поганили повітря, і важко стало дихати від їх.

— Ну, що? Де їхній жар? — спитав Назад Впереди.

— Дим їм у грудях... — сумно промовив Вперед і пішов з тої клітки.

— Ти — або впертий, або сліпий! — сказав Назад і ювів його в другу клітку.

Тут теж боязко блимала залякана лампочка, і теж повзла на неї тьма з кутків клітки. Люди ж ходили, сиділи, лежали, і всі вони не мовчали й не балакали, а, тупо дивлячись поперед себе, роззявляли роти й виштовхували з грудей довгі, голосні низки звуків. Вони співали.

І бачив Вперед, що темно було їм у грудях і не було в них навіть вогників, а тільки дим.

Вони співали про Впереди й Назади, двох синів Життя; але не горіло їм світло у грудях. Вони байдуже, мляво і тупо співали про пекуче горе, про радість побіди, про батька двох синів Життя. Вони палкі слова гніву, горді слова боротьби обгортали сірими, крикливими низками звуків і мляво, одноманітно виштовхували їх в клітку. І слова ці, ці іскри вогневі, що втягують в єдине полум'я жарини серцець, ці горючі слова не гріли їм серця задимленого, не кололи мозку сплячого:

вони бились об стіни клітки й верталися в вуха цим людям холодним порохом. А люди знов виштовхували їх, волочили їх задимленими устами, і не горіли від їх, і не чули їх. Вони співали.

І страшно було від цього в цій клітці, як від мертвяків, що з блідо-холодними лицами танцюють своїми задубілими, безживними ногами палкий, жагучий танець Життя.

— Ну, що? Де їхній жар? — спитався Назад.

— Дим їм великий у грудях... — сумно промовив Вперед і тихо вийшов з тої клітки.

— Ти — впертий! — з досадою скрикнув Назад і повів його в третю клітку.

Тут було шумно, люди не лежали мертвими трупами і тьма наче одсувалась в кутки, боячись крику. Ці люди рухались, і рухались думки їх. Думки їх напружено пнулися, робились гострими і цупко хапались за кожне слово, що літало в цій клітці. Тут балакали й змагались про двох синів Життя, Впереди й Назади.

— Для побіди народу треба насамперед його з'єднання! — з притиском і запалом говорив один із тих людей, шарпаючи себе за борідку. — Треба кожну прояву життя його використовувати для цього. Треба кожний атом сил його бережно збирати й складати до купи. І от з цього погляду я не можу признати певною тактику наших противників. Ні, помиляються ті, що думають, ніби сила народу в тому, щоб

заплющувати йому очі на Життя. Ми бажаєм повного життя, ми бажаєм повного щастя, треба ж і повними силами здобувати його!..

Він говорив з притиском і запалом, подивляючись часом на чоловіка з кучерявим чубом, що ходив по клітці й злісно ловив його слова, покручуючи вуса. Чоловік з кучерявим чубом хапав ці слова, поспішно, як яблука, перевертав їх туди й сюди і, знайшовши гниле місце, злорадно одкладав їх убік. А чоловік з борідкою подивлявся на його й злісно посміхавсь.

Вони змагались про Вперед і Назад, про з'єднання людей Вперед, але бачив Вперед, що самі вони були самотні і кожний був чужий кожному. І бачив Вперед тільки дим їм у грудях, а в диму блищали маленькі вогники злості, і не бачив Вперед там тої жарини, яка випіка роздратовання й горить великим гнівом і великою злістю. І бачив Вперед, що не за його бились і гризлись ці люди думками, а з диму гнітучого, за злість свою маленьку.

Чоловік з борідкою скінчив, і почав говорити чоловік з кучерявим чубом. Він виймав гнилі, одкладені вбік слова і став шпурляти ними в лице хазяїну їх. Він обливав їх піною свого задимленого маленького роздратовання і ляпав ними в лице противникові. Він злорадісно посміхавсь і шпурляв своїм роздратованням в лице противникові; і противник від того кусав його поглядами, а в клітці стояв сміх і крики.

І бачив Вперед, що не за його бились ці люди думками.

І довго говорив чоловік з кучерявим чубом, а чоловік з борідкою лежав на помості й не рухався.

— Одчиніть вікно! — раптом крикнув чийсь голос.

— Не треба!.. Холодно...

— Одчиняйте...

— Не треба!..

Хотіли й не хотіли, крики змішалися, сміх з роздратованням, а чоловік з кучерявим чубом нетерпляче ждав.

Тоді чоловік з борідкою, що лежав і не рухався, підвівся й сердито сказав:

— Я не дозволю одчиняти вікна. Я — хворий. Тоді той, що ждав, той, що хотів, щоб його слухали далі, рішуче підбіг до вікна й одчинив його настіж.

І побачив Вперед, як в грудях противника його спалахнув злий вогник і з вогника того стрибнуло слово:

— Поганець!

І слово це встрибнуло в груди чоловіка з кучерявим чубом, ввірвалося в дим, запалило жовті вогники й струсило кров йому. І бачили всі, що були там, як замахнулась рука чоловіка з кучерявим чубом і з ляскотом впала на лице чоловіка з борідкою.

І тихо стало. Десь далеко із темної ночі бігли в клітку крізь вікно звуки життя і холодно дихав мороз білою парою.

І видно було Впередові, як в грудях тим людям в диму загорілися вогники сорому й шугнули гарячою кров'ю в лице. Мовчки сів ударений чоловік і серед мовчання ліг

головою униз на поміст.

— Ну, що? Де їхній жар? — спитався Назад.

— Дим їм у грудях, великий їм дим, — сумно промовив Вперед.

— А попелу не бачиш?

— Я не бачу ні попелу, ні жару. Тоді злісно і мовчки схопився Назад і потяг Впереди ще в одну клітку.

Тут теж було шумно, тут також сміялись, але не сміхом радощів, не тим сміхом сміялися тут, що падає росою на висохлу душу, а сміхом диму, сухим і крикливим. Серед клітки ж і сміху стояв чоловік в чорній сорочці. Стоячи й похмуро дивлячись униз, чоловік говорив:

— Ви, товаришу старосто, обижаєте нашу камеру... їй-богу, обижаєте.

— Ну, от! — нетерпляче скрикнув чоловік у чорній сорочці. — Ще один! Ви даєте мені спокій сьогодні чи ні? Чого вам треба?

— Нам треба, щоб ви той, щоб ви по совісті робили. Ви он другим даєте всякі пундики, а нам оселедці та оселедці... Який же тут порядок? Комуна — так, — значить, треба, щоб всім нарівно, а ви як інтелігенту — дак що краще, а нам, мужикам, — що гірше. Або от папіросники... Ви дали нам три папіросники на всю камеру, а ті забрали їх у власність і не дають нікому... Що ж то за комуна така? Соціялістам так не годиться робить...

— Товаришу, і при соціалізмі будуть власники на папіросники! — зачувся ззаду крик і сміх.

— Та мовчіть ви там, ради бога, — з досадою озирнувся чоловік у чорній сорочці. — Що вам, товаришу, треба од мене? Що? Я несправедливо роздаю їжу? Обижаю? Ну, то вибирайте собі другого, хай робить краще... Годі... Що вам треба? Папіросників? Нема! Тютюну? Нема!.. Нічого нема, бо з волі нічого нам не дають.

Чоловік у синій сорочці вислухав і знов, потупившись, почав:

— От у сусідів смажать собі м'ясо... Бо вони не оддають його в комуна... А ми що... мужики, нам м'яса не носять.

— Ну, то ріжте мене і смажте! Ріжте! Натє, ріжте!..

У клітці засміялись.

Чоловік у синій сорочці підвів голову, і видно було Впередові, як світилися йому очі тим жовтим вогником, що спалахнув у грудях, і вогник той заговорив:

— Та ви не кричіть! Не злякаєте. Краще б поменше собі крали нашого м'яса... Інтелігенти!.. Ач! На волі дак лізуть до нас і братами звать, а тут... Буржуї!

І, повернувшись, вийшов чоловік з тої клітки, а серед неї зачувся сміх і гнівні викрики.

— Ну? Ще чого тобі треба? — спитався Назад.

— Мені треба вітру для їх. Дим їм у грудях, не видно за димом ні жару, ні попелу, — промовив Вперед.

— Ти хочеш, щоб вітер розметав їх попіл?

— Хай розметає, хай краще нічого, ніж попіл!

— Ти впертий самохвалько! — скрикнув Назад. — Ти не хочеш бачити попелу, ти не хочеш бачити сили моєї. Дивись, ти — самохвалько: я сонце їх мрій примусив сходити на заході й заходити на сході; їх власним вогнем я запалив їх сльози, і з того вийшов попіл і дим; я зробив їм так, що вони самі наступили ногами на свою душу і розривають її, не відаючи того. І ти ще не бачиш сили моєї?! І ти ще битися хочеш зо мною? Не ти, а я — коханий син Життя, і ти служитимеш-мені, а не я тобі!.. Скоряйся же!

— Скоряється той, хто не любий Життю, — промовив Вперед.

— А ти любий Життю? — засміявся Назад. — Самохвалько сліпий, ти поглянь: ти насипав їм жару у груди, ти хотів всі жаринки людей цих у єдине полум'я скласти, ти огиду до бруду Життя надихав їм у душу, ти вливав їм у жили гордої крові... І поглянь же, поглянь, що зробив з ними я, з тими твоїми людьми: твій вогонь не пече уже їх, і їм холодно й нудно від його;

твій вогонь не згромаджує їх, а одштовхує тільки. Вони розірвали єдину душу на шматки, і шматки ці гризуться і б'ються з собою. Не гніви ж Життя і скоряйся!

Так промовив Назад, а Вперед одповів:

— Скоряється той, хто не любий Життю. Я не бачу ні жару, ні попелу, тільки дим їм у грудях. Хай Життя дасть нам вітру, хай побачу я, що за димом лежить.

— Що ж? Хай дасть нам вітру Життя... — посміхнувся Назад.

І поклали вони полетіть до Життя і прохати в його вітру. Тут Життя не могло часто бувати, у цій мертвій задимленій скрині. Воно було там, де рождались, раділи, боролись, вмирили. Туди й полетіли вони.

І Життя їм сказало:

— Вертайтеся назад і чекайте: буде вам вітер. І вони повернулися ждати вітру Життя.

Чи довго, чи коротко літали вони, але коли прилетіли назад, то скриня так само стояла, вишкіривши зуби на вогні города, і понуро свистіли під стінами круг неї закутані люди з залізом для вбивання людей. Так само задимлені люди кишіли у скрині, так само стояв їм у грудях той дим і не видно було за ним ні жару, ні попелу. І думки їхні бились об стіни, і стирались, і тупіли, а мляві очі не горіли життям.

Стали ждати Назад і Вперед.

Тупо минали повз їх неживі, однакові дні неживої та жадної скрині. І бачив Вперед, як приводили їй нових людей з жаринками в грудях, бачив, як вона жадно глitala їх, терла, гризла їх своїми заґратованими зубами; і падали їм сльози на жар той, і гасли жарини, і дим наставав їм у грудях.

Все бачив Вперед і ждав вітру Життя; а Назад глузував. І глузуючи, він обсипав тих людей дощем страждання, дихав на їх вітром гноїння й сміявся. Щодня з тої скрині виводили в город кількох з тих людей і водили до людей Назада. Вертаючись, вони тягли за собою великі, довгі муки. Але, тупі з того диму, вони не одривали тих мук тут же разом зо своїм серцем, вони не вмирили тут же з полум'ям гніву у грудях, з жагучою злістю боротьби, а довгими ночами старались гострі, колючі думки про ці муки обтерти, обґладити і спокійніше вкласти в темному кутку задимленого розуму.

Вони приносили від людей Назада ганебну смерть і тупо ждали її гидких обіймів.

І темної ночі люди Назада вели їх за стіни, і смерть обіймала людей Впереди холодною шворкою круг шиї й давила. Вітер гув їм над вухом свої безглузді, брехливі пісні, а скриня злорадісно вишкіряла на їх свої заграговані зуби. Люди ж, ті задимлені люди, з млявими очима, стурбовано озирались на хвилину круг себе, слухали страшний скрегіт смерті і знову тупо кишіли, через хвилину забувши вирваних од їх і задушених.

А коли до їх приходили, щоб побачитись, люди з города, свіжі і чулі, й, задихаючись від смраду їх скрині, дивились на їх з муками співстраждання, дивилися з болем і жахом, ці люди, задимлені люди, з нудьгою й досадою сміялися з їх.

І сумно дивився Вперед, а Назад реготавсь.

Ти не віриш, читачу, я знаю. Не вір же й не бійся, бо це тільки казка. Слухай же далі.

Люди кишіли. Для чого? Так собі просто кишіли, та й годі, без мети й без роботи. Вся ж мета, вся ж робота їх була в тому, що всі вони... ждали. Кишіли і ждали, кишіли і ждали. Вдень вони рухались мляво і тупо, ніч же... Ох, ті ночі, безкраї, задимлені ночі! Ночами горіли їм більше пекучії вогники туги і суму; ночами їм падали найбільші сльози у серце. Вони ж їх любили, ці ніжні й пекучії вогники суму і туги. Та дим забивав їх, ці ніжні вогники, і тупо кишіли ті люди і ніччю. Хмуρο темніла у тьмі жовторотая скриня, тягуче свистіли круг неї самотні закутані люди. Ночі, безкраї задимлені ночі плили над несплячими. А небо, читачу, те небо, де живе справедливість і правда, кара неправді, — те небо, читачу, байдуже темніло й мовчало.

Часами з їх одбирали маленький гурток, приводили з другої скрині і разом усіх виряджали в далеку дорогу. Вони оживлялись, складались, будили поснулі надії, прощались і йшли. Ішли з цієї скрині у другу, з другої в третю й губили в далекій дорозі поснулі надії. А ті, що зоставались, співали в дорогу їм горді і гнівні пісні тупими, безживними голосами; ті, що зоставались, будили на часину й свої задубілі надії, а потім... кишіли в диму.

І не видно було за тим димом ні жару, ні попелу. І сумно дивився Вперед, а Назад глузував.

Але раз... Так це було, мій читачу.

Скриня вже спала. Хитра і жадна, вона спала з вишкіреними напотові зубами. В норах її, глухо ступаючи, ходили люди з ключами, а в клітках трупом лежали задимлені люди. А по людях ходив млявий, тупий, як самі всі вони, задимлений сон.

Раптом надворі, де тільки свистіли закутані люди, клацнули двері, забрязкали, і гомін голосів, перемішаний з топотом ніг і залізним, гучним брязкітом кайданів, залунав по підвір'ю. Задимлені люди прокинулись, і деякі мляво стали дивитись у вікна в підвір'я; деякі, менше задимлені, кричали й питались, і крик і шум став на підвір'ю.

— Здорові були!.. Куди?.. Нема!.. Що?.. Хто!.. Давно!.. "Бряз-зь!.. Бряз-зь!.. Бряз-зь!.." — кричали кайдани й собі, дзвінко, різко, бадьоро.

І помалу став гомін стихати. Впередові ж видно було, як гурток тих людей із підвір'я пройшов у скриню і довгою темною низкою посунувся по сходах. Весело

дзвякнув дзвінок у норі, мов радий розігнати застиглу круг його гнітучую тишу. Чоловік з ключами одімкнув двері, і в нору всунулась низка людей, розбиваючи тишу дзвоном кайданів. З ними був чоловік Назада. Він повів їх в ту клітку, де був чоловік в чорній сорочці, і покинув їх там. Ті, що були у тій клітці, тупо й байдуже зустріли і брязкіт кайданів, і жваву розмову нових. Чоловік в чорній сорочці почав розпитувати їх:

— Давно в дорозі? Багато усіх? їсти хочете? Вони хотіли їсти, їм дали. Вони їли, озирались круг себе, відповідали їм говорили про минулі, про будучі страждання з діловитими лицами спеціалістів страждання; вони з інтересом питались про тутешні страждання їм, зневажливо посміхаючись, виставляли страждання других скринь. А люди цієї клітки ображались і боронили страждання своєї скрині.

І сумно дивився Вперед, а Назад... а Назад реготавсь.

Нових записали в книжки, проставляючи, хто, і як, і куди йшов: чи туди, де тільки болото й хвороби;

чи — де ліс, і болото, й хвороби; чи туди, де нема ні лісів, ні болот, а тільки хвороби, страждання і смерть. Вони відповідали діловито й байдуже.

— Який раз у тюрмі?

— Шостий.

— Каторга?

— Каторга.

— Скільки?

— Вічна.

Потім другий, третій, четвертий. Питали їх, вони відповідали, але не бачив Вперед ні в тих, ні у тих у грудях нічого, крім диму.

Потім їх розвели по клітках, вони примостились на помостах, підгорнули кайдани, і знов тупий і млявий сон заходив по понурій скрині. На подвір'ї ж тягуче, тужливо свистіли самотні люди.

Тільки ж став зазирати у вікна сірий похнюплений ранок, вони вже почали ворухитись. У норі загнукали двері, зачулися крики, гомін, гармидер. На столах вже стояла їм їжа, й вони спішно запихали її в себе, збираючись знов у дорогу. Знов їх розпитували, вони знов коротко відповідали про довгі дальші муки й довго розпитували про ближчі й короткі.

— Скільки вас усіх сьогодні йде?

— Двадцять два. Дві жінки, одна в кайданах. А не знаєте, чи тут набивають зразу наручники, чи потім?

— Жінка в кайданах? Та що ви?

— Ну да, в кайданах. Одягають тут наручники. А коли виходять, то...

— Куди ж цю жінку? Теж у каторгу? На скільки? Як звать?

І бачив Вперед, як в мляві мозки задимлених людей ввірвалась ця думка і стала неспокійно і гостро товктися об другі думки; і бачив Вперед, як думки ці й собі стали рухатись жваво, неспокійно, а очі їм стали глибшими, стурбованими, напруженими.

Прийшли люди Назад а й стали виводити тих, що йшли у далеку дорогу. За ними ж

пішли ті, що тут зоставались, а йдучи, вони, як звичайно, співали дуже голосно безживними голосами горді і гнівні пісні.

Але не бачив Вперед їм у грудях жарин їх пекучих.

На подвір'ї усі зупинились і стали прощатись. Небо хмарне і темне було, і літали веселі, пухкі сніжинки;

вітрець грався з ними. З вікон кліток співали, й кричали, й махали інші, ті, що тут зоставались.

Люди Назада нетерпляче й з досадою ждали кінця тим прощанням. А ті, що йшли, з клунками на плечах, з надіями в очах, кричали, махали шапками й зникали в воротях за людьми Назада.

Ті ж, що зоставались, стояли купою й співали їм у дорогу свої гнівні пісні.

І не бачив Вперед їм у грудях жарин, а Назад посміхавсь.

Але в цей час розчинялися другі двері похмурої скрині. З тих дверей вийшли люди Назада, за ними ж ішли ще одні люди Впереди, що йшли у далеку дорогу. Вони йшли і кричали й собі щось до вікон, махали руками, і руки були їм маленькі, а крик був тонкий, голосний. То йшли жінки — люди Впереди. І попереду всіх йшла одна з їх, висока і рівна. І очі дивились їй твердо, а ноги ступали хистко, бо плутались вони в довгій і сірій одежі.

Від ніг же тої жінки глухо і страшно дзвякав брязкіт заліза.

— Жінка в кайданах!! — пронеслося по тих, що, стоячи купою, співали в дорогу. І затихло в подвір'ї.

Співи притихли. Темнее небо поблідло, веселі сніжинки злякались, шугнули, і вітрець занімів. А жінка ішла, і глухо, і страшно клацало в неї під довгою одежею. І люди Назада, як вовки, злісно й напружено озирались на неї і тих, що співали та напруженими очима впивались в постать жінки в кайданах.

— Прощайте, товариші! — озирнулась до вікон вона й, посміхнувшись, махнула рукою. І глухо дзвякнуло в неї з-під сірої одежі.

І побачив Вперед, що той брязкіт глухий, повзучи з-під одежі, вставав, розроставсь і з страшенною силою, з вітром скаженим летів на напружені постаті тих, що стояли.

Небо зблідло і ждало. Жадно ждав і дивився Вперед;

і напружено, злісно спішили люди Назада.

Жінки йшли і кричали — прощались, а попереду всіх, хистко ступаючи, глухо дзвякаючи, йшла помалу жінка в кайданах. Небо зблідло і ждало.

А Вперед... жадно бачив Вперед, як той брязкіт глухий розростався і дув великим вітром у груди на дим. І хитався той дим, а з-під диму — ах! — побачив Вперед, як з-під диму червоно горіли жарини!

Брязкіт дув; і стурбовано дим хилитався і тікав, вилітав бурий дим із грудей, із душі, із мозку цих людей. А у грудях росли ті червоні жарини. І з вогнем цих жарин розрослись і шарпнулись з грудей й полетіли у двір величезні, пекучі, болючі крики. Диму не стало, горіли жарини, болючі, пекучі. І вогнем цих жарин запалали їм очі, і вогнем цих жарин налилася їм кров, і вогнем жарин цих залунала їх пісня і крики:

— Прощайте, товаришко!

Злісно озиралися, з страхом дивилися люди Назада, бо вчули вони той вітер Життя, бо побачили дивні жарини. І спішили, й тягли у ворота жінку в кайданах. А вона одпихала, як гадів, їх руки і йшла і дзвеніла глухим стуком заліза.

А крик, крик жарин не стихав. Ах! — радісно бачив Вперед, як розлітався той дим, а у грудях горіли червоні, пекучі жарини; радісно бачив Вперед, як зникали в огні їх погані жовті вогники, як горів на їх бруд, і смрад, і попіл понурої скрині.

І клацали люди Назада зубами, і злістю і страхом світилися їм очі.

— Горе їм! Прощайте, товаришко!

Громом гриміло в подвір'ї, і блискавками блищали очі, і єдиний червоний вогонь з'єднав їх усіх. І горів великою помстою, гнівом і гордістю. І гордо, і гнівно лунала їх гордая пісня.

І гордо озирнувся Вперед на Назада, а Назад лютував. І люто схопив він страхом за серце людей своїх і затрусив їх. І схоплені рукою страху, затрусилися люди Назада, збіліли й, клацаючи зубами, кинулись на людей Впереди. Вони вихопили залізо для вбивання і скажено шарпнулись до людей Впереди, що були без заліза. А другі з них підхопили й штовхнули в ворота жінку в кайданах. Брязнуло в неї з-під ніг, захиталась вона і зникла серед людей Назада в воротах.

На подвір'ї ж блискали очі людей Впереди і залізо людей Назада і громом лунали крики ненависті, гніву і помсти. А вогонь розпалювався, палав.

Знову люто струсив озлоблений Назад своїх слуг і вп'ялась рука страху і чорної злості у серце. Страх і злість випили кров їм, і лиця їм страшно збіліли. І сказилися люди Назада; з піною, з ревом, з залізом вп'ялись, увірвалися вони в купу людей Впереди, що були без заліза. І блищало залізо, літало в повітрі, бризало тіло гарячою кров'ю. Але кров та не могла вже залити жарин їх, не могла та скажена піна людей Назада залити на попіл великий червоний вогонь людей Впереди.

Тоді гордо стрепенув Вперед крилами і, не глянувши на Назада, полетів туди, де із іскор робилися великі пекучі жарини.